

MEGEMLÉKEZÉSEK

SZABÓ ÁRPÁDRÓL

BÚCSÚ ÉS EMLÉKEZET

Nisi nos pauci retineamus antiquam gloriam Atticam... sóhajtott fel a komédiaköltőt idézve Cicero egy barátjához írt levelében (*ad fam.* 7,31), mert úgy érezte, kiüresedőben a világ körülötte, fogyatkozóban a műveltség és szellem, az *urbanitas* régi eszményének megtestesítői. A döbbeneten túl, amit Szabó Árpád halálának híre okozott, erre kellett gondolni: eggyel kevesebb lett azoknak a folytonosan fogyó száma, akik életük meghatározó alapjaként vállalták azt a meggyőződésüket, hogy az ókori görög-római kultúra minél mélyebbre ható kutatásától nem állásokat és kitüntetésekkel kell várni, hanem válaszokat a körülötök forgó világ legégetőbb kérdéseire.

Különösen erre kellett gondolnia annak, aki már kisdíák korában a budapesti Református Gimnázium falai között ismerkedett meg már ott és akkor szinte legendássá vált alakjával. Úgy hírlett többek közt, hogy később sokunk felejthetetlen latin-görög tanára, Nyusztai Antal kitüntetően egyedi mestereként szanszkritra is megtanította. (Néhány korai tanulmánya ennek az emlékét őrzi.)

Évek múlva ez a legenda más dimenziót kapott. Még csak fél lábbal útban az egyetemi klasszika-filológiai tanulmányok felé jutott el hozzám a híre, először Németh László *Tanújának* egy írása, majd korán meghalt bátyám személyes beszámolóí révén a Kerényi Károly köré szerveződött körnek, a Stemmának, amelynek fő programja a hazai ókortudomány eleven, a kortárs hazai szellemi életben is szerepet vállaló, de az antik források minél teljesebb és behatóbb ismeretének követelményéből semmit nem engedő megújítása volt. Nem túl nagy szó azt kimondani, hogy akiknek az akkor felnövő generációból közülük volt ehhez a programhoz, hosszabb-rövidebb ideig csaknem valamennyien a Kerényi-kör rendszeres látogatói voltak. Szinte természetes volt, hogy Szabó Árpád kiemelkedő alakja lett a Stemmának. A kör mindössze három kötetet megért folyóiratának, a *Szigetnek* 1935-ben megjelent első számában ott találjuk a nevét azok között, akiknek művei „a Sziget-gondolat és műhelymunka jelei e kötet előtt”, Horatius-disszertációjára utalva, és szakkörökből tőle származik az egyetlen lelkes méltatása annak, hogy „új szelek nyögetik a bús magyar fákat” (*EPhK* 60, 1936, 75—76).

Ő maga ekkor már Frankfurtban folytatta tanulmányait mint főként W. F. Otto, Karl Reinhardt, Altheim tanítványa (az utóbbinak munkatársa is), majd bekapcsolódott a Frobenius-Intézet munkájába is; itthoni kapcsolatait ezekben az években csak elszórt rövid cikkek jelezték. Mindez még a Stemma-idők folytatása volt, és a Kerényivel való történelmi szakítás szellemi téren nem jelentett látványos fordulatot. Ami magát az eseményt illeti, szinte természetes és Kerényi számára is elfogadható volt: soha nem akart epigonokat nevelni; másfelől az önállóságot — szinte biológiai törvényszerűséget követve — gyakran, ha nem is mindig, kíméletlen kegyetlenséggel kellett kiharcolni (ahogy később Brelich esetében is történt). Más lapra és már inkább a magánszférába tartozik az esemény lefolyása és folytatódása; erről a kívülről aligha mondhat többet, mint hogy *Iliacos intra muros peccatur et extra*.

Aligha kétséges azonban, hogy szembekerülésük közvetlen következménye lett a Frankfurtból magántanári habilitációval hazatért fiatal tudós szemináriumvezetői megbízása 1940-ben a Huszti József vezette budapesti latin filológiai tanszéken. A legenda az akkor végzők vagy éppen végzetek számára ekkor vált valósággá. Szabó Árpád az első szemináriumi órán maga tartott előadást; a tárgy az Aeneas-monda ókori

története volt a kezdetektől a császárkorig. Ludolf Malten munkájából kiindulva a megragadóan szuggesztív előadás az írott források mellett azzal egyenlő értékűekként a nyelvészeti és régészeti dokumentumokat is bevonta a történet rekonstrukciójába, mert mint az előadás elejétől végéig hangsúlyozta, a téma annak a bemutatására kínált alkalmat, hogy a tanmenetben uralkodó egyoldalú szövegolvasás és az irodalomtörténet kézikönyv szintű ismertetése, amiben akkor (és részben máig) az egyetemi latinoktatás kimerült, középiskolai tanárképzésnek is természetlen, tudományos kutatásra pedig végképp alkalmatlan. A jártas és érdekes út a hagyományosan értelmezett és oktatott „klasszika-filológiával” szemben az ókor kultúráit a maguk minden aspektusra kiterjedő teljességében vizsgálni és megérteni igyekvő ókortudomány.

Ennek a Kerényi-körtől nem idegen, de a budapesti tanszéken régóta ismeretlen szemléletnek akkor és ott nem lehetett hatása. Szabó Árpád rövidesen Debrecenbe került professzornak, a szemináriumi előadás után a történelem sodrában csaknem egy évtized telt el következő személyes találkozásunkig. De a legenda Debrecenről Budapestig, sőt távolabb ható érvénnyel ekkor kezdett igazán kiteljesedni. A szemináriumi előadás csak egy szaktudományon vagy egyszerűbben egy egyetemi szakon belüli új követelményekről szólt. Rövidesen kitűnt, hogy megfogalmazójuk számára kényszerítő kötelesség volt a következő lépés: a tudományos magatartás emberi magatartássá növelése. Európában mind jobban sötétedett. A Frankfurtból a hitleri Németországtól irtózva hazatérő tudós (erről baráti körben a tőle megszokott nyíltsággal számolt be) a világháború iszonyatának növekedésével egyre sürgetőbb feladatának érezte, hogy szaktudományának nyelvén fogalmazva állást foglaljon és segítsen állást foglalni a világ jelentős részét fenyegető rémségekkel szemben. Így született revelatív politikai pamfletje, az 1942-ben hosszú tétozás után cenzúrázva kiadott, veszélyesen aktuálisnak minősített *Periklés kora* (az 1977-es újranyomásban pontosan fel van tüntetve, mi az, ami az első kiadásból a szerző szándéka ellenére kimaradt), és nem kevésbé nyílt állásfoglalás volt a „nem egy szörny-állam iszonyatát”-val szemben Tacitus Agricolájának és Germaniájának egy évvel később megjelent fordítása. A szó és írás pedig tetté vált akkor, amikor a legnagyobb szükség követelte és a legnagyobb veszély fenyegette: a zsidó-deportálások és a nyilaskeresztes rémuralom idején életüket mentett, életét kockáztatva.

Akik ezekben az időkben semmit nem kockáztattak, akár mert nem akartak, akár mert nem volt módjukban, könnyen mondanak ítéletet Szabó Árpádnak a háború végétől mintegy négy évig tartó, szinte exaltáltan szélsőséges kommunista lelkesedése fölött, fejére olvasva néhány akkor keletkezett írásának szövegét. Két és fél évvel a háború vége után hazatérve, a hadifogságban a szovjet rendszer alapvonásait megtapasztalva én is erre hajlottam első találkozásaink nyomán. Fél évszázad szinte történeti távlatából úgy tűnik, nem elítélést, hanem megértést — ha nem is egyetértést vagy helyeslést — érdemel az, aki az átélt borzalmak után az emberiség jobb jövőjének naiv reményében, önzetlenül és mély meggyőződéssel állt ki egy akkor egyáltalán nem széles körben népszerű gondolat mellett. És elsőrendűen áll ez Szabó Árpádra, aki mikor felismerte, hogy az út, amelyre lépett, nem oda vezet, ahová vágyott, nagyon kevesed-magával nem habozott szembefordulni azzal, amit korábban vallott, pillanatig sem megkísérte — mint annyian mások — a tévedéssel való szembenézést kerülő hiúságtól, és a korábbi korrigáló meggyőződését mind nyíltabban és élesebb fogalmazásban hirdette akár a budapesti egyetem katedrájáról is, ahová 1948-ban került, megint csak nem téve az egzisztenciát a mérleg egyik, a meggyőződést a másik serpenyőjébe: számára csak az utóbbi választása létezett.

A lelki felszabadulásnak ebben az idejében, az 1950 utáni években teljesedtek ki szellemi képességei. Az életét betöltő két szenvedély ekkor lett igazán (és maradt élete végéig) a tanítás és a tanulás — ahogy Horváth János fogalmazta a maga tudományos krédóját az elnöklő, bizottságokban üléselő, kézmosás fejében kezdet mosó „modern” professzorokkal szemben egy Oláh Gáborhoz írott levelében. Az egyetemen, és amíg lehetett, az Eötvös Kollégiumban néhány év alatt hellénistáknak előadásaitól lenyűgözött sorát nevelte fel; nem túlzás az a vélemény, hogy a számára megadatott néhány évi egyetemi működése biztosította az ógörög tanulmányok tudományos művelésének megszakíthatatlanságát Magyarországon a múlt század utolsó harmadában. De tanított a katedrán kívül is, megvesztegető stílusban megírt, a gyerekektől a felnőttekig mindenkit megszólító ismeretterjesztő könyveiben, amelyeknek nem szűnnek meg új meg új kiadásai, és tanított a neki legkedvesebb műfajban: élőszóban. Előadásai mindig egy premier élményével ajándékozták meg hallgatóit, és ajándékot jelentettek neki magának is: később a legfaj-

dalmasabban azt viselte el, hogy az előadások lehetőségét vették el tőle, illetve korlátozták hallgatóit szakemberek szűk körére.

Ez azonban már egy következő fejezet. Az 1956 előtti néhány évben személyes kapcsolatunk szinte a hivatalos vitáktól sem mentes udvariasság keretei közt maradt. A fordulatot 1956 hozta: egy nyirkos decemberi délelőtti botlottunk egymásba, alighanem lényegében egyforma lelkiállapotban a Moszkva téren. Egy kávé melletti beszélgetést javasolt. A jócskán elhúzódozó beszélgetés tárgya eleve adott volt, másról nem volt érdemes beszélni. Befejezésül ezt mondta: „Október óta te vagy az első ember, aki még nálam is pesszimistább.” Azután többször meglátogatott a Szépművészeti Múzeumban, ideiglenes eltávolításomig.

Mindezeknél jóval fontosabb az életét betöltő említett két szenvedély közül a második és leglényegesebb: a tanulás. Szabó Árpád a tudós képességeinek teljes kibontakoztatására alkalmas utat az ötvenes évek elején találta meg. Amit korábban publikált, jó színvonalon illeszkedett be az akkori tudományos *koiné*-ba, de nem emelkedett ki belőle. Most korábbi matematikai és filozófiai érdeklődése intenzív tanulmányok során évről évre mélyebb tudományos produkcióvá érett, amelynek tárgya a preszókratikus filozófusok szövegeiből kiindulva a görög matematika alapfogalmainak tisztázásához vezetett. Az októberi forradalom után az elsők közt távolították el az egyetemről, a szokásostól eltérően semmiféle munkalehetőséget nem kínálva neki. A megalkuvás legcsekélyebb gesztusát is elhárította magától, és a fordítások révén kamatoztatott rendkívüli nyelvtudása, valamint említett íráskészsége jelentette számára a létfenntartás bizonytalan lehetőségét. A megoldást mind egzisztenciális helyzete, mind tudományos kutatási lehetőségei számára legkedvesebb gyerekkori barátain egyikével, Rényi Alfréddal, a ma nevét viselő akadémiai Matematikai Intézetnek korai haláláig igazgatójával való megismerkedése jelentette: Rényi, akinek egyik jellemző tulajdonsága volt a veszélyérzet teljes hiánya, az Intézet munkatársai közé fogadta. Élete további részét itt élte le, a nyilvános előadások alkalmának fájdalmasan érzett hiányát lelkes és töle tanulni vágyó fiatalok otthoni nevelésével pótolva. Erre mindig talált időt. Mikor pedig az egyetem Moravcsik Gyula halálával megürült görög tanszékére hívták, mintegy másfél évtizeddel eltávolítása után, ezt határozott gesztussal hátrította el: „Minek fogadnám el? Három hét múlva úgyis feljelentenek, és akkor még jó, ha ugyanolyan helyzetben leszek, mint most.” A Matematikai Intézetben töltött évtizedek során látványosan növekedett publikációinak gyors gyarapodását követő nemzetközi elismertsége; konferenciák, vendégelőadások gyakori meghívottja volt Rómától Tokióig, Berlinton Athénig. Ugyanígy tárgult mind szélesebbre az antik természettudományok iránti aktív érdeklődése is. Ennek a produkciónak az értékelése az erre hivatottakra vár, de egy jellemző vonását érdemes kiemelni: Szabó Árpád számára egész élete során tökéletesen értelmetlen volt magyar *vagy* egyetemes tudomány alternatívája, soha nem érzett a kettő között különbséget, aminek értékét csak aláhúzza szenvedélyes szeretete a magyar irodalom és szellemi élet klasszikus hagyományainak és kortárs értékeinek minden formája iránt. 1990-től, a számára korlátlan publikációs lehetőséget biztosító *Existentia* című folyóirat megindulása óta különösen fontosnak tartotta, hogy megjelenő munkáit antik illusztrációk kísérjék: újra gyakori látogatója lett a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének, és a közben folytatott baráti beszélgetéseknek csak az a hír vetett véget.

Hivatalos kitüntetések iránt szinte páratlanul közömbös volt, soha nem hitte, hogy ezek egy tudós teljesítmény reális értékmérői lehetnek. Közel a hetvenedik évéhez, 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. Alig lehet tudóst elképzelni, aki ezért nála kevesebbet tett volna, és aki ezt a címet — mert rangnak soha nem tekintette — nála szerényebben, majdhogynem közömbösebben viselte volna. Azt sem gondolta, hogy ez bármilyen feladat vállalására kötelezné, az üléseken való részvételt is beleértve. Egyetlen megtiszteltetésére azonban büszke volt: 1970-ben a második világháború ártatlanul legyilkolt áldozataival foglalkozó jeruzsálemi Yad Vaseum Intézetben, a hazai hivatalos szervek némi rosszállásától kísérve, a magyarok közül az elsők közt vették fel a nevét „A világ népeinek igazait” megörökítő táblára, az embertelenséggel szembeszálló kevesek listájára. Méltán; sem mint ember, sem mint tudós soha nem engedte eltéríteni magát attól, hogy meggyőződését hirdesse, és soha nem hirdetett mást, mint ami a meggyőződése volt. Nekünk is a világ népeinek igazai között kell rá emlékeznünk.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZABÓ ÁRPÁD

(1913—2001)

Nehéz búcsút venni attól az embertől, akire egész életében nagyon sokan néztünk fel szeretettel és tisztelettel mint mesterünkre. Nehéz felidézni az ő alakját, hiszen akik ismerhették, tudják, mennyire elmaradnak a legszebb szavak is az élő valóságtól; akik pedig nem ismerték, bármilyen megemlékezésből is csak halvány képet kaphatnak erről a nagy tudósról és kivételes emberről. A tudománytörténet feladatát teljesítve bizonyára sokan fogják még elbeszélni, elemezni és értékelni ezt a nagy életpályát, amelynek most csak néhány mozzanatát idézhetjük fel megemlékezésünkben.

Szerény körülmények közül indult pályája, és emelkedett a tudomány csúcsaira; de értékes örökséget hozott magával, igazi felkészítést az élet küzdelmeire: hatalmas tudnivalókat, a kemény munka és tanulás szeretetét, és azt a református nevelést, amelynek lelket erősítő hatását később is annyiszor emlegette hálásan.

Mikor a pesti egyetemen megkezdte tanulmányait, tagja lett az Eötvös Collegiumnak is. A Collegium, a legkiválóbbak nevelője, ahova ő méltán került be a legmértékesebbek között, olyan közösség volt, amelynek alakító hatása egész életére meghatározó szerepet játszott. A minőség követelménye itt vált végleges meghatározó elvvé egész szemléletében és magatartásában. Itt vált véglegessé szakterületének már a középiskolába visszanyúló megválasztása, az antik történelem és művelődés kutatása, középpontjában a görög kultúrával.

A pesti egyetem hallgatójaként, majd frankfurti ösztöndíjasként eltöltött évei — a század harmincas évei, a fiatal kutató felnőtt életének első évtizede — nemcsak tanulóéveket jelentettek: a tanulás mellett már korán önálló, alkotó tudós egyéniséggé növekedett. Széles körű érdeklődésén belül első tanulmányai a római irodalomtörténet és az antik vallástörténet témáiból születtek meg. Már ekkor megnyilatkozott természetének egyik legjellemzőbb vonása: nemcsak kutatta az igazságot, de felismerve szenvedélyesen képviselte is, éles vitáktól sem rettenve vissza.

Németországi évei után hazatérve pályája gyorsan ívelt fel: fiatalon, huszonhét évesen professzorrá nevezték ki Debrecenben. Fiatal kora ellenére is már tekintélyes tudós és aktív közéleti szereplő volt ekkor. Az új írást nyitott, élettel teli egyetem volt eszménye és célja, s nem keveset tett ennek valóra-váltásáért.

Miközben egyre inkább elmélyedt a görög történelem, főleg a klasszikus Athén kutatásában, szemé éppoly nyitott volt a jelenkor felé is: a magyar élet visszasságai, ellentmondásai nem hagyták hidegen, s egyre világosabban látta azt is, milyen szerencsétlen következményekkel fenyeget az ország fokozódó belesodródása a második világháborúba, amelynek kimenetelét is egyre világosabban látta. A negyvenes évek elején megjelent két könyve, a „Periklés kora” és a „Démostenész és Athén” nemcsak a klasszikus Athén történetének mélyreható elemzését nyújtotta, hanem jól érthető figyelmeztetés volt saját kora számára is. Gyakorlatilag is egyre inkább szembehelyezkedett az ország vezetésének egyre rosszabb politikájával.

Amire a tudós figyelmeztetett, amitől óvott, bekövetkezett. A háború vége, a katasztrófa után tevékenyen igyekezett részt venni az összeomlott ország anyagi és szellemi újjáépítésében. Teljes hitével és erejével vetette bele magát ebbe a munkába. Előbb a debreceni, majd a budapesti egyetemen oktatta a klasszika-filológiát és ókortörténetet. Állásfoglalása érthető módon szenvedélyes és radikális volt. Egy radikális ideológiát és politikát egy ideig azonosnak látott a magyarság és az emberiség ügyével. Ebben hamarosan csalódnia kellett.

Ez a helyzet azonban nem akadályozta, ellenkezőleg, nem egyszer előmozdította fontos és értékes munkák — pl. Sókratész-könyve vagy a „Vallás és mágia” — megszületését, és általánosságban a görög filozófiatörténet felé fordulását, amelynek később még messzeható szerepe lett tudományos pályáján.

Csalódásai ellenére sem volt kétes előtte, hogy magasabb eszményeiért, a tudomány értékeiért, előreviteléért továbbra is dolgoznia kell. Ebben az időben magatartását egyre nyíltabban és következetesebben határozta meg a szembenállás mindazzal, ami olyan sötétté tette az ötvenes éveket. Sokan va-

gyunk, akik még emlékezünk akkori egyetemi és kollégiumi óráira, ahol kritikája megszólalt — a kor szűkreszabott lehetőségei között, de nem egyszer azokon is túllépve. Ez a szembefordulás ugyan háttérbe-szorítását vonta maga után, de hallgatói között amúgy sem csekély népszerűségét hallatlanul megnövelte. De nemcsak kritizált. Csodálatos előadó volt, akinek beszédében élővé vált az ókori világ, megannyi új hívet szerezve a klasszikus kultúrának.

A szembenállás az uralkodó állapotokkal szemben új, nagy alkotásra is serkentette. Ezekben az években írja meg nagyhatású Homéros-könyvét, amely a mély tudományos elemzést nagyszerűen egyesíti a költői értékek kibontásával, a művészi szépség megmutatásával, a tárgyhöz illő, közérthető és mégis emelkedett, megragadó stílusával. Sokak számára — messze túl a szakemberek körén — felüdítő élmény volt ez a könyv azokban az időkben; hihetetlen erővel mutatta meg, hogy egy nagy költőről (még egy ókoriról is) lehet tudományos hitellel és ugyanakkor érthetően és élvezhetően írni.

Egy nagy történelmi pillanat, 1956 reményt nyújtott neki is arra, hogy eszményei, vágyai megvalósuljanak. Szerepet vállalt az Egyetem forradalmi vezetésében. Az elvek melletti szilárd, bátor kiállás és mély humanitás jellemezte egész magatartását ekkor is. Mi sem természetesebb, hogy a forradalom leverése után elbocsátották.

Az ország tragédiáján belül számára külön személyes tragédiát jelentett, hogy éppen a tanítás lehetőségétől zárták el hosszú időre, — őt, akinek lételeme volt nemcsak a kutatás, hanem tudásának átadása is, amelynek gazdagságát olyan csodálatos előadóművészettel nyújtotta át nekünk is.

Ezekben a szomorú években, amelyeket nyugodt kitartással viselt el, a család bensőséges harmóniája mellett új kutatási területe és új munkahelye, a MTA Matematikai Intézete nyújtott neki menedéket, — egy olyan terület, amely viszonylag mentes volt a politikai nyomástól. Ezekben az években vált kutatásaival és publikációival a görög matematika történetének nemzetközileg elismert legnagyobb mes-terévé.

A törhetetlen és kitartó munka, a szellem ereje végül is győzött ebben a hosszú küzdelemben, amelyet a politikai elfogultság és a meg nem értés ellen folytatott. A kivételes eredményeket először a külföldi tudományos világ, majd — amerikai, olasz, görög, német kitüntetések és akadémiai tagságok után, némi vonakodással — a hazai hivatalosság is elismerte: 1979-ben a MTA levelező tagjai közé választotta. A jég megtört, bár a rendes tagság 1990-ig váratott magára.

Már régen és egyértelműen a magyar és a nemzetközi tudomány elismert nagysága volt, amikor a politikai változások teljesen lebontották az amúgy is meggyengült korlátokat működése és érvényesülése előtt. Az Akadémia rendes tagsága és a Széchenyi-díj csak utólagos, hivatalos elismerése volt annak a rangnak, amelyet számára már régen és megérdemelten kijelölt a közmegegyezés a magyar kultúra nagyjai között. S talán még többet jelentett az a visszatért kedv és szinte fiatalos lendület, amellyel ismét belevetette magát a szellemi közéletbe. Bekapcsolódott több egyetem munkájába, erőteljesen részt vett a filozófiai élet új fellendülésében, és hallatta szavát a nemzeti kultúra, irodalom, nevelés kérdéseiben is.

Sokat hoztak és még többet ígértek ezek a legutóbbi évek, amelyekről akkor még nem tudtuk, hogy az utolsók lesznek. A múlt idő és a vele járó szenvedések nem kerülnek el senkit sem. De ő lelkében mindig friss maradt, szellemét nem érte el a késői kor fáradtsága. Hiába járt élete kilencedik évtizedében, az „idős” vagy „öreg” jelző nem illett rá igazán. Alkotóereje teljében, az érett férfikor szellemi ragyogásában élte végig élete utolsó éveit, így távozott el közülünk, és alakja örökre így marad meg előttünk, tanítványai előtt. Amit ránk hagyott, él bennünk, és eleven is marad, amíg csak élünk.

SARKADY JÁNOS